

ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА: СТАТУС І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРЕЗУМПЦІЇ

Лінгвістична експертиза конфліктного тексту розглядається у статті як один із виявів соціонормативної мовної діяльності. Даючи оцінку тим чи іншим фактам мовлення, лінгвістична експертиза спирається на отримані теоретичною лінгвістикою знання про структуру й функціонування мови, але не може обмежитися лише ними, оскільки потребує також опори на систему комунікативних норм і приписів різного порядку. Сформульовано методологічні засади лінгвістичної експертизи. Запропоновані підходи проілюстровано на прикладі фрагментів кількох лінгвістичних експертиз нормативно-правових текстів, які стали причиною лінгвоправових конфліктів.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, юрислінгвістика, лінгвоправовий конфлікт, юридизація мови, комунікативна норма, нормативно-правовий текст, граматична неоднозначність.

Мовлення є одним з найважливіших засобів соціальної взаємодії, а відтак йому притаманна зумовлена соціальними чинниками внутрішня конфліктність. Тому разом із потребою регламентації й унормування соціальних відносин виникає потреба кодифікації мовних і мовленнєвих норм. Мовні норми, таким чином, можна розглядати серед інших норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин — морально-етичних, звичасвих, правових. Тенденція до унормування, спочатку — на рівні узусних преференцій, згодом — як більш чи менш жорстка кодифікація в певних сферах, супроводжувала розвиток мови здавна, а отже, здавна в різних сферах функціонування мови вступали в дію правові механізми. Якщо взяти за основу погляд на лінгвістику як на одну з найстаріших наук, історія якої сягає 2000 років¹, і яка постала із суспільної потреби тлумачити архаїзовані й важкодоступні для сприйняття релігійні тексти і тексти законів, слід визнати, що лінгвістика й право мали спільну колиску. Можна стверджувати, що юридичний і філологічний різновиди герменевтики зароджувалися з одного кореня, і важко сказати, який з них слід визнати первинним². Проте, хоча зв'язки мовознавства й права мають таку тривалу історію³, окремий міждисциплінарний напрям на межі мовознавства й права — юрислінгвістика — почав окреслюватися порівняно недавно. Одним із головних теоретичних завдань юрислінгвістики є виявлення системи кореляцій між лінгвістичним дискурсом і дискурсом права, яка б дозволила створити надійне підґрунтя для лінгвістично-

¹ Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1997. — № 2–3. — С. 3–19.

² Голев Н. Д. Самоопределение юридической лингвистики в России // Юрислингвистика-8 : Рус. яз. и соврем. рос. право. — Кемерово ; Барнаул, 2007. — С. 10–14.

³ Див.: Захаріна С. Е. Античні витоки філософської юрислінгвістики // Проблеми законності. — Х., 2003. — Вип. 66. — С. 204–209.

го аналізу, прогнозування й розв'язання мовно-правових конфліктів, що виникають на перетині мовних і правових відносин у суспільстві.

Зазначимо, що внутрішня конфліктність закладена в глибинних властивостях мови як знакової системи: за допомогою засобів мови людина намагається осмислити недискретну дійсність та інтерпретувати її в дискретних мовних одиницях і категоріях⁴. Зазвичай мовні конфлікти є периферійним явищем функціонування мови, для їх розв'язання достатньо внутрішніх — узусних і нормативних регуляторів. Але при виконанні мовою певних суспільних функцій сутнісна конфліктність мови актуалізується й виходить на «юридичний» рівень. При цьому мовний конфлікт перестає бути периферійним внутрішньомовним явищем: він набуває соціальних обрисів. Таким чином, юрислінгвістика на своєму лінгвістичному полюсі тісно пов'язана із соціолінгвістикою і тому бере за основу комунікативний підхід до аналізу мовних явищ.

Юридичний складник юрислінгвістики оперує категоріями права — системи формально визначених правил для врегулювання суспільних відносин, які встановлюються, охороняються й гарантуються державою. Це орієнтує юрислінгвістику на прескриптивний підхід до мовного матеріалу. Як зазначає Г. Яворська, «різноманітні вияви соціальної активності щодо мови та мовних проблем мають одну спільну рису — виразну нормативну або прескриптивну спрямованість. Суспільна рефлексія над мовою, на відміну від рефлексії філософської чи описово-лінгвістичної, насамперед зацікавлена у створенні засобів соціо-нормативного регулювання мовної дійсності»⁵. Юрислінгвістика потребує опори на комунікативну норму, тому обґрунтування такої норми є одним із її найважливіших теоретичних завдань.

Зростання кількості конфліктних ситуацій, пов'язаних з використанням мови в різних суспільних сферах, і поглиблення лінгвоправових конфліктів стимулюють мовно-регуляторні суспільні зусилля, що спрямовані на унормування, але не стільки самої мови, скільки правил її використання в певних суспільних сферах. Вироблення й закріплення принципів правового регулювання використання мови в суспільстві, а також здійснення такого правового регулювання називають юридизацією мови. Отже, юридизація мови є одним із виявів соціо-нормативної мовної діяльності. Поряд із правописним унормуванням, лексикографією, практичною стилістикою, приписи яких поширюються лише на корпус мови, соціонормативні зусилля направлені також на безконфліктне використання мови в різних комунікативних сферах (внутрішній вектор) і на безконфліктну міжмовну взаємодію — мовну політику й мовне планування (зовнішній вектор). Наслідком такого цілеспрямованого регулювання мови як засобу соціальної взаємодії стає вироблена в суспільстві система мовних норм і приписів різного порядку.

Лінгвістичну експертизу звичайно розглядають як частину юрислінгвістики⁶. Завданням лінгвістичної експертизи є оцінка тих чи інших фактів мовлення в контексті існуючої в суспільстві системи мовних норм і приписів з опорою на отримані теоретичною лінгвістикою знання про структуру й функціонування мови. У цій статті йтиметься лише про один із напрямів лінгвістичної експертизи — експертизу нормативно-правових текстів, зміст яких не є очевидним і допускає відмінні інтерпретації.

⁴ Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. — М., 2007. — С. 214.

⁵ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. — К., 2000. — С. 10–11.

⁶ Слід зазначити, що таке розуміння є дещо звуженим. Лінгвістична оцінка тих чи інших фактів мовлення охоплює широке коло питань, актуальних не лише для юриспруденції, а й для інших галузей — політології, літературознавства, психології, маркетингології та ін.

З різних обставин нормативно-правові тексти, які вже набули чинності, стають причиною мовно-правових конфліктів, для розв'язання яких сторони вдаються до допомоги лінгвістів. Сучасна практика проведення лінгвістичної експертизи є здебільшого стихійною, індивідуально-суб'єктивною, при цьому лінгвісти-експерти, насамперед працівники академічних установ, викладачі університетів, журналісти спираються, з одного боку, на свій професійний і життєвий досвід, з другого боку, — на певні знання зі сфери юриспруденції, отримувані переважно з детективних романів і ЗМІ. При тлумаченні спірних фрагментів такого тексту в суді лінгвістична аргументація в основному обмежується посиланнями на тлумачні словники української мови або на здоровий глузд. Однак зі зростанням суспільного замовлення на проведення таких досліджень стає відчутною потреба у виробленні спеціальних методів, які відповідали б предметові аналізу й спиралися на комплекс лінгвістичних і правових норм. Нагальною суспільною потребою й актуальним завданням юрислінгвістики стало вироблення загальних принципів лінгвістичної експертизи й, зокрема, розроблення конкретної методики для вирішення тих чи інших експертних питань — встановлення спільних «правил гри», які б дозволяли ефективно поєднувати лінгвістичну й правову оцінку фактів мовлення, забезпечували б відтворюваність отримуваних результатів і давали б можливість їх верифікації.

В останні роки з'явилася низка праць, у яких явища мови й мовлення осмислюються в юридичній площині, і в яких формулюються засади використання лінгвістичних понять та методів як вихідних положень для практичних юридичних висновків⁷. В українському мовознавстві юрислінгвістичний напрям пов'язується насамперед з працями Ю. Ф. Прадіда⁸. У цих працях неодноразово порушується питання про необхідність вироблення загальних принципів лінгвістичної експертизи текстів, утягнутих у сферу правового регулювання.

⁷ Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика.— М., 2009.— 591 с.; Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза.— Барнаул, 2009.— 251 с.; Матвеева О. Н. Функционирование конфликтных текстов в правовой сфере и особенности его лингвистического изучения (на материале текстов, вовлеченных в юридическую практику) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Барнаул, 2004.— 20 с.; Жельвис В. И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема.— М., 1997.— 350 с.; Жельвис В. И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия // Юрислингвистика-2 : Рус. яз. в его естеств. и юрид. бытии.— Барнаул, 2000.— С. 194–206; Леонтьев А. А., Базылев В. Н. и др. Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации.— М., 1997.— 128 с.; Чернышова Т. В. Стилистический анализ как основа лингвистической экспертизы конфликтного текста // Юрислингвистика-2.— С. 206–213; Матвеева О. Н. Лингвистическая экспертиза: взгляд на конфликтный текст сквозь призму закона // Юрислингвистика-6 : Инвектив. и манипулятив. функционирование яз.— Барнаул, 2005.— С. 56–68; Голев Н. Д. Юридизация языковых конфликтов как основание их типологии // Юрислингвистика 9 : Истина в языке и праве.— Кемерово / Барнаул, 2008.— С. 136–155.

⁸ Ю. Ф. Прадід у своїх публікаціях віддає перевагу термінологічному словосполученню «юридична лінгвістика» (див.: Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика — нова наукова спеціальність // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ.— 2001.— № 2.— С. 287–295; Прадід Ю. Ф. Методологія юридичної лінгвістики // Наук. вісн. Націон. академії внутр. справ України.— 2001.— № 5.— С. 328–331; Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики : Навч. посібник.— Сімферополь, 2002.— 104 с.; Прадід Ю. Ф. Проблеми юридичної лінгвістики у дисертаційних дослідженнях українських учених // Наук. вісн. Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ.— 2003.— № 3.— С. 55–62; Прадід Ю. Ф. Юридическая лингвистика в Украине: вчера, сегодня, завтра // Юрислингвистика 5 : Юрид. аспекты яз. и лингвист. аспекты права.— Барнаул, 2004.— С. 31–41; Юридична лінгвістика : Темат. бібліограф. довідник / Уклад. Ю. Ф. Прадід.— Сімферополь, 2003.— 48 с.; Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи // Мовознавство.— 2011.— № 2.— С. 31–37.

Для юридичної легітимізації лінгвістичних аргументів і отриманих висновків найактуальнішою є проблема об'єктивізації лінгвістичного знання й забезпечення «відтворюваності» результатів лінгвістичної експертизи іншими спеціалістами. Це є можливим лише за умови застосування достатньо формалізованих процедур лінгвістичного аналізу, а отже, питання методів лінгвістичної експертизи стає одним з визначальних. Можливість відходу в лінгвістичній експертизі від суб'єктивних інтерпретацій фактів мовлення великою мірою пов'язана із застосуванням спільних експертних презумпцій.

У той же час лінгвістична експертиза, як і будь-який металінгвістичний напрям наукового дослідження, даючи оцінку фактів мовлення у зв'язку з їх соціальним контекстом, мисленням, сприйняттям і т. ін., великою мірою вибудовується саме на суб'єктивних інтерпретаціях і водночас досліджує їх. Тому найважливішою методологічною проблемою лінгвістичної експертизи є подолання суперечності між суб'єктивністю металінгвістичного аналізу мовленнєвого факту й очікуваною об'єктивністю отриманих висновків, які для юристів можуть мати правовий статус доказу.

Методологічним стрижнем лінгвістичної експертизи, на нашу думку, може стати використання нормативного (прескриптивного) підходу до аналізу різнорівневих мовних явищ. Даючи оцінку тим чи іншим фактам мовлення й спираючись при цьому на отримані теоретичною лінгвістикою знання про структуру й функціонування мови, лінгвістична експертиза не може обмежитися лише ними, оскільки будь-яка оцінка вибудовується насамперед з усвідомлення норми. Поняття норми в лінгвістиці здебільшого не виходить за межі поняття літературної мови й сприймається як лінгвістами, так і носіями мови — представниками різних соціумів — доволі неоднозначно, аж до повного заперечення будь-яких мовних норм⁹. Але коректна лінгвоправова оцінка фактів мовлення, суспільна потреба якої вже стала очевидною, видається неможливою без опори на систему різнорівневих мовних приписів, орієнтованих на соціальний контекст використання мови. Можливість застосування в лінгвістичній експертизі прескриптивного підходу пов'язана з формулюванням базових різнорівневих мовних прескрипцій з опорою на соціальний контекст: від укладання детальних словників зниженої й ненормативної лексики до визначення критеріїв допустимості / недопустимості використання прийомів мовного маніпулювання в тих чи інших сферах використання мови; від формулювання психолінгвістичних норм і закономірностей сприйняття тексту до визначення критеріїв однозначної інтерпретації понять і граматичних конструкцій у формалізованому мовленні.

Таким чином, лінгвістична експертиза як прикладний напрям мовознавства, даючи відповіді на питання, які виходять далеко за межі лінгвістики, виявляється тісно пов'язаною з прескриптивістикою, на думку Г. Яворської, — своєрідною мовною телеологією, яка вивчає мову не такою, як вона є, а такою, як вона має бути¹⁰.

Мовно-правові конфлікти, пов'язані з різночитаннями текстів нормативно-правових документів, видаються найбільш «придатними» для вироблення спільних для лінгвістичної експертизи «правил гри». Застосування експертної презумпції аналізованого тексту як такого, «яким він має бути», — тобто як такого, що не є аномальним (доки не буде доведено протилежне), спрощується, по-перше, з огляду на жорсткі жанрові обмеження щодо добору лексичних і граматичних засобів при створенні таких текстів, по-друге, з урахуванням мінімальної кількості семантичних імплікацій і жанрової зумовленості, а отже,

⁹ Див.: Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. — К., 2000. — С. 16–21.

¹⁰ Там же. — С. 24.

однозначності пресупозитивної частини змісту; по-третє, завдяки високому ступеню лексичної й граматичної зв'язності тексту та усталеності синтаксису на рівні надфразних єдностей і на рівні макроструктури. Усе це дозволяє, спираючись на визначені експертні презумпції, вибудовувати лінгвістичну аргументацію за логічною схемою «якщо ... то...». Однак, як показує практичний досвід, аргументація в лінгвістичній експертизі не може вибудовуватися лише на раціональних моделях. Як відомо, мовні форми тісно пов'язані з когнітивними структурами свідомості людини, з явищами концептуалізації й категоризації світу, а тому лінгвістичний аналіз, який відбувається без застосування елементів когнітивного моделювання, перетворюється на суто формалістичну процедуру, яка виявляється малоприматною навіть для формалізованого тексту.

Внутрішня конфліктність тексту нормативно-правового документа часто пов'язана із суперечністю між представленими в ньому правовою мовною картиною світу правника як автора й користувача цього тексту та повсякденною мовною картиною світу правника як носія природної мови. У текстах нормативно-правових документів у межах спільної когнітивної системи співіснують дві відмінні мовні картини світу — повсякденна і правова. Це співіснування не завжди є гармонійним: мовні конфлікти, пов'язані з різночитаннями нормативно-правових текстів, ілюструють численні антиномії в межах мовних одиниць, які по-різному «висвітлюються» в мовній свідомості пересічного мовця й у мовній свідомості правника. Тому реконструкція мовних картин світу, накладання яких і провокує мовний конфлікт, є важливим елементом його лінгвістичної оцінки. У текстах нормативно-правових документів мовний конфлікт нерідко провокує відмінне — юридичне і неюридичне — сприйняття значень мовних одиниць. У таких текстах загальноповживані слова можуть функціонувати як терміни або називати юридичні поняття, звужуючи при цьому свій семантичний обсяг і навіть змінюючи його порівняно із загальномовними словниковими тлумаченнями; граматичні конструкції можуть набувати жанрової закріпленості й не допускати синонімічності; спостерігаються ефекти нейтралізації значень — мовні одиниці існують і взаємодіють інакше. Особливості функціонування різнорівневих мовних одиниць у нормативно-правових текстах є окремою теоретичною проблемою для лінгвістики і юридичної герменевтики. Тому, якщо мовний конфлікт може провокуватися накладанням відмінних мовних картин світу при сприйнятті фрагментів тексту, реконструкція відповідних мовних картин є важливим елементом його лінгвістичної оцінки. Така реконструкція представляє когнітивний підхід у лінгвістичній експертизі конфліктного тексту й дозволяє вибудовувати лінгвістичну аргументацію з опорою на когнітивні моделі ¹¹.

Якщо у процесі створення — юридичного застосування нормативно-правових документів мовний конфлікт провокує юридичне й неюридичне сприйняття значень мовних одиниць, при лінгвістичному аналізі спірних фрагментів нормативно-правового тексту нерідко актуалізується ще одна дихотомія його спри-

¹¹ Дослідження аргументації, яке відбувається насамперед у логіко-філософському й комунікативно-лінгвістичному напрямках, за останні десятиліття перетворилося на самостійну галузь наукового дослідження. До вивчення аргументації застосовуються логічні, когнітивні й риторичні підходи, кожний з яких представлено в сучасних дослідженнях переважно ізольовано. При цьому помітне зростання інтересу до нелогічних аспектів аргументації, див., наприклад, про когнітивну модель аргументації в кн.: *Абельсон Р. П.* Структура убеждений // *Язык и моделирование социального взаимодействия* : Сб. ст. — М., 1987. — С. 317–380; *Баранов А. Н.* Лингвистическая теория аргументации (Когнитивный подход) : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — М., 1990. — 48 с.; про риторичну модель аргументації — в кн.: *Рождественский Ю. В.* Теория риторики : Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М., 1999. — 482 с.

йняття: власне лінгвістичне й нелінгвістичне бачення, тобто оцінка тексту виключно як мовного матеріалу (аналітичне прочитання тексту фахівцем-лінгвістом) і його оцінка з погляду здорового глузду (сприйняття тексту пересічним носієм мови, який лише прив'язує мовний матеріал до своєї картини світу). Тут доречно процитувати думку юриста, яка легітимізує формально-лінгвістичний підхід при тлумаченні юридичного тексту: «Чого немає в тексті закону, для чого ми не маємо опори в словах закону, того й не існує»¹². Як показує практичний досвід роботи з текстами нормативно-правових документів, які допускають різночитання, що мають правові наслідки, власне лінгвістичне бачення (що є в тексті) й оцінка з погляду здорового глузду (реконструкція пересічним носієм мови того, що хотів сказати законодавець) нерідко можуть розходитися. У зв'язку з цим послідовне слідування експертній презумпції аналізованого тексту як такого, що не є аномальним (доки не буде доведено протилежне), тобто оцінка альтернативних інтерпретацій тексту, виходячи з його коректного лінгвістичного оформлення й з урахуванням закономірностей його сприйняття, є важливою передумовою правової легітимізації висновків лінгвістичної експертизи.

Пропонований підхід до аналізу нормативно-правового тексту проілюструємо на прикладах фрагментів лінгвістичних експертиз, які виконувалися в Українському бюро лінгвістичних експертиз НАН України.

Приклад 1. Значна кількість лінгво-юридичних конфліктів зумовлена потенційною граматичною неоднозначністю вжитих у нормативно-правовому тексті дієслівних форм. Слід зауважити, що іноді потенційну граматичну неоднозначність, яка усувається контекстуально і тому в конкретному тексті з лінгвістичного погляду є ілюзорною, сторони конфлікту можуть використовувати як засіб мовного маніпулювання для досягнення своєї мети — інтерпретації нормативно-правового тексту в потрібному напрямку. І хоча аргументовано довести надуманість такого лінгвоправового конфлікту навряд чи можливо, описаний нижче конфлікт, який зумовив потребу лінгвістичної експертизи тексту договору, умовно відносимо до категорії маніпулятивних.

Альтернативні тлумачення позачасової форми дієслова: «сторони домовляються» в тексті договору. У цьому лінгвоправовому конфлікті каменем спотикання стала стаття 6 тексту договору «Врегулювання спорів»:

«6.1. Усі спори та непорозуміння, які можуть виникнути між Сторонами у зв'язку з укладенням та виконанням положень цього Договору, вирішуються між Сторонами на рівні їх уповноважених представників.

6.2. У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів *Сторони*, керуючись ст. 5 Закону України про третейські суди, *домовляються* про те, що спір розглядається одноособово третейським суддею Петренком Іваном Івановичем (прізвище та ім'я змінено. — Л. А.) Постійно діючого Третейського суду при Асоціації українських банків, що знаходиться за адресою ...».

У пошуках відповіді на питання, винесене на експертизу, необхідно було з'ясувати, чи висловлення *Сторони ... домовляються* у статті 6.2 означає існування на момент підписання Договору доконаного факту домовленості про розгляд потенційно можливого спору третейським суддею (*Сторони домовляються* в цьому тексті означає *Сторони вже домовилися*), чи такої домовленості на момент підписання договору не існує, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів (*Сторони домовляються* в цьому тексті означає *Сторони мають домовитися*).

¹² Михайловский И. В. Толкование юридических норм // Теория государства и права. Хрестоматия : Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 704.

Текст договору являє собою цілісну одиницю мовлення з усталеною макроструктурою (композицією) й уніфікованим лексико-граматичним оформленням одиниць, які належать до нижчих структурних рівнів — надфразних єдностей і окремих речень. Лексико-граматичні засоби, які використовуються для оформлення тексту договору, підпорядковуються регламентованим жанровим вимогам. Уживання тих чи інших слів і їх граматичних форм зумовлюється, зокрема, необхідністю забезпечувати цілісність тексту договору й реалізовувати лексико-граматичні зв'язки, по-перше, між окремими реченнями в межах надфразних єдностей і, по-друге, між надфразними єдностями в межах тексту. З цього погляду особливо вагомими стають граматичні форми дієслів, які формують модально-часовий простір тексту та співвідносять його з дійсністю. Усі дієслівні форми такого тексту є граматично пов'язаними, між ними вибудовуються чіткі ієрархічні відношення, тому будь-які лінгвістичні інтерпретації взятої окремо дієслівної форми, так само як і одного або кількох речень поза цілісним контекстом, не можуть бути доказовими. Семантико-граматичний аналіз дієслівної форми в тексті з усталеним композиційним синтаксисом вибудовується з урахуванням відношень між частинами тексту, які належать до вищих і нижчих ієрархічних композиційних рівнів.

Композиційне оформлення тексту аналізованого договору підпорядковане вимогам умовного формуляра документів з господарсько-договірної діяльності¹³. Найвищим ієрархічним рівнем макроструктури цього тексту є вступна частина, що в даному випадку має такий вигляд:

«Сторона 1, та Сторона 2 надалі за текстом разом — “Сторони”, а окремо — “Сторона”, уклали цей Договір про наступне ...».

На ієрархічно нижчому композиційному рівні перебувають окремі статті договору, кожна з яких містить по кілька речень-пунктів, пов'язаних зі вступною частиною змістом і граматично — однаковим типом граматичного зв'язку. У межах кожної зі статей речення-пункти за допомогою зв'язків граматики тексту (морфологічних, лексичних і синтаксичних) об'єднані в надфразні єдності. Згідно з усталеними нормами¹⁴, ці речення-пункти мають подібні морфолого-синтаксичні характеристики. Зокрема, подібні морфолого-синтаксичні характеристики мають форми присудка в реченнях у межах однієї статті, наприклад:

«1.1. Кредитор зобов'язується (тут і далі в тексті виділення наше. — Л. А.) надавати Позичальнику грошові кошти на умовах забезпеченості ...;

1.2. Кредит надається Позичальнику на поповнення оборотних коштів...;

2.7. Кредит вважається наданим у момент (день) списання...;

2.8. Кредит вважається повернутим у момент (день) зарахування...;

3.1. Кредитор зобов'язаний: ...;

3.2. Позичальник зобов'язаний: ...;

6.1. Усі спори та непорозуміння, які можуть виникнути між сторонами у зв'язку з укладенням та виконанням положень цього договору, вирішуються між Сторонами на рівні їх уповноважених представників;

6.2. У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів Сторони, керуючись ст. 5 Закону України “Про третейські суди” домовляються про те, що спір розглядається одноособово третейським суддею...».

Як відомо, окремі речення поєднуються в межах тексту двома способами — способом паралельного зв'язку між частинами зв'язного тексту і способом ланцюгового (послідовного) зв'язку між його частинами¹⁵.

¹³ Див.: Універсальний довідник-практикум з ділових паперів.— К.,1998.— С. 108–222.

¹⁴ Див.: Партико З. В. Загальне редагування.— Л., 2001.— С. 232.

¹⁵ Див.: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови.— К., 1982.— С. 204.

Паралельний зв'язок виникає між реченнями однорідного складу. При цьому речення є самостійними, синтаксично не зв'язаними з іншими; такий зв'язок ґрунтується на смислових відношеннях переліку, зіставлення або протиставлення, що супроводжується структурним паралелізмом його складових частин. Саме такий тип синтаксичного зв'язку існує між реченнями-пунктами статей аналізованого договору.

Ланцюговий (послідовний) зв'язок виникає між реченнями неоднорідного складу. При послідовному зв'язку самостійним, повнозначним є лише перше речення. Воно вказує на тему, яка висвітлюється в наступних реченнях. Наступні речення є несамостійними, структурно зв'язаними. Порядок слів, видо-часові форми дієслів і лексичне наповнення цих речень регулюються першим реченням. Саме такий тип синтаксичного зв'язку існує в аналізованому договорі між вступною частиною (преамбулою тексту) і кожним з речень-пунктів його статей. Кожне з речень-пунктів є логічним і граматичним продовженням речення, що становить вступну частину: фактично кожне речення-пункт є підрядним з'ясувальним реченням, яке заміщує слово «наступне» зі вступної частини й оформлюється відповідно до синтаксичних норм побудови складнопідрядних речень.

Згідно з ustalеними жанровими нормами, присудки речень-пунктів статей уживаються у формах теперішнього часу зі значенням позачасовості. Аналізовані синтаксичні конструкції є носіями відносного, непрямого синтаксичного значення часу¹⁶. Для лінгвістично коректного визначення значення синтаксичного часу граматично несамостійних речень-пунктів статей аналізованого договору необхідне їх граматичне й змістоє співвіднесення з граматично повнозначним реченням, що становить вступну частину тексту — його преамбулу.

Вступна частина договору є простим двоскладним реченням, присудок якого (уклали) виражений дієслівною формою минулого часу доконаного виду. Ця видо-часова дієслівна форма відповідає ustalеним жанровим нормам граматичного оформлення вступної частини тексту, оскільки вона дозволяє однозначно засвідчити доконаний факт домовленості: «Сторона 1 та Сторона 2 надалі за текстом разом — “Сторони”, а окремо — “Сторона”, уклали цей Договір про наступне ...».

Заявлений у вступній частині змістовий компонент (засвідчення доконаного факту домовленості) «Сторони ... уклали цей Договір про наступне» імпліцитно наявний у змісті всіх наступних речень-пунктів статей договору як уже відома інформація, яка не потребує повторного словесного вираження (експлікації). Кожна зі статей договору містить у собі нову інформацію, яка продовжує тему, викладену у вступній частині.

Така структура тексту договору відповідає ustalеним жанровим нормам, вона забезпечує стислість викладу при значній кількості нової інформації і дозволяє логічно структурувати «нове», оскільки вихідну, тобто вже відому інформацію винесено у вступну частину.

Інформація про доконаний факт домовленості, яку винесено у вступну частину, не повторюється в жодному з речень-пунктів, оскільки вона наперед закладена в них змістом ієрархічно вищої частини тексту. Повторення цієї інформації в ієрархічно нижчому реченні-пункті було б надлишковим у граматичному, логічному та композиційно-структурному відношеннях і суперечило б вимогам жанру.

Дієслівні форми в п. 2 статті 6 аналізованого тексту (домовляються, розглядається), як і в інших реченнях-пунктах, мають значення позачасовості, отже, для визначення синтаксичного часу речення їх морфологічне оформлення не є

¹⁶ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис.— К., 1972.— С. 140–141.

релевантним. Для оцінки альтернативних версій тлумачення синтаксичного часу речення-пункту 6.2 необхідно логічно й граматично співвіднести його з реченням, що становить вступну частину тексту договору.

Якщо виходити з пресупозиції, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає існування доконаного факту домовленості про розгляд спору третейським суддею на момент підписання договору, то констатацію цього факту в пункті статті слід визнати надлишковою, оскільки загальна констатація доконаного факту домовленості вже винесена у вступну частину — єдине граматично повнозначне речення в тексті, де синтаксичний час речення збігається з морфологічним значенням дієслова-присудка: «“Сторони” ... уклали цей Договір про наступне». Для констатації доконаного факту домовленості тут ужито спеціалізовану морфологічну форму дієслова — форму доконаного виду минулого часу *уклали*¹⁷. Якщо припустити, що *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 слід розуміти як «сторони вже домовилися», тоді граматична конструкція «вступна частина + п. 6.2» набуває граматично й логічно некоректної форми: «...Сторони уклали цей договір про те, що у випадку неможливості ... Сторони ... (вже) домовилися про те, що ...».

Якби конкретна домовленість про розгляд спору третейським суддею на момент підписання Договору вже існувала, то не було б потреби її повторювати в тексті статті, уводячи в текст надлишковий компонент, який порушує композиційно-синтаксичну структуру тексту і хронологічну послідовність описуваних подій. У такому гіпотетичному випадку, за аналогією до композиційного оформлення решти пунктів статей, п. 6.2 мав би такий вигляд:

6.2. У випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів спір розглядається одноособово третейським суддею Петренком Іваном Івановичем Постійно діючого Третейського суду при Асоціації українських банків, що знаходиться за адресою ...

Показовою також є та обставина, що в жодному з інших речень-пунктів аналізованого тексту немає висловів на зразок *сторони домовляються про те ...*, які могли б сприйматися як дублювання інформації, наведеної у вступній частині («“Сторони” ... уклали цей Договір про наступне»).

Припущення про те, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає існування доконаного факту домовленості про розгляд спору третейським суддею на момент підписання договору, суперечить ще одній вимозі композиційного синтаксису, яка є особливо важливою для формалізованих текстів офіційно-ділового стилю, а саме: послідовність компонентів (частин) у межах речення повинна відображати хронологічну послідовність описуваних подій¹⁸. Зокрема, в умовно-наслідкових конструкціях «умовна» частина має передувати «наслідковій». Якщо припустити, що *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає що «сторони вже домовилися», то хронологічна послідовність подій у реченні-пункті 6.2 порушується, оскільки порядок слідування компонентів синтаксичної структури суперечить послідовності описуваних подій: виходить, що у випадку

¹⁷ В українському офіційно-діловому мовленні уживаються декілька штампів для оформлення вступної частини договорів, один з них — «сторони ... домовилися про наступне» з формою доконаного виду минулого часу дієслова *домовлятися* для констатації доконаного факту домовленості (див.: Універсальний довідник-практикум з ділових паперів.— К., 1998.— С. 108–222). Той факт, що різночитання виникли з приводу граматичної форми саме цього дієслова, ужитої в одній зі статей договору, може пояснюватися неправомірним функціональним уподібненням відмінних граматичних форм дієслова *домовлятися* в різних частинах тексту договору, можливо, з метою свідомої маніпуляції.

¹⁸ Див.: *Партико З. В.* Знач. праця.— С. 230.

неможливості вирішення спору шляхом переговорів Сторони ... вже домовилися про ...

Зважаючи на зазначене вище, припущення про те, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає існування доконаного факту домовленості про розгляд спору третейським суддею на момент підписання договору, не має лінгвістичних підстав.

Альтернативна версія тлумачення позачасової дієслівної форми в п. 6.2, — що доконаного факту домовленості на момент підписання договору не існує, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів, — дозволяє стверджувати: речення-пункт 6.2 не суперечить нормам композиційного оформлення тексту договору.

При цьому дієслівна форма зі значенням позачасовості *Сторони ... домовляються* так само, як і інші аналогічні позачасові форми дієслів, ужиті в тексті аналізованого договору, позначає дію, яка передбачається після його підписання (пор. у п. 6.1: «Спори та непорозуміння ... вирішуються ... на рівні уповноважених працівників»; у п. 2.7: «Погашення Кредиту здійснюється в порядку та строки, передбачені в пп. 1.1.1. цього Договору»; у п. 4.4: «У разі порушення Кредитором строків перерахування кредитних коштів ... Кредитор сплачує Позичальнику пеню в розмірі ...»; у п. 5.3: «У разі настання форс-мажору строк виконання зобов'язань відсувається...» та ін.).

Припущення, що словосполучення *Сторони ... домовляються* у п. 6.2 означає «сторони мають домовитися», підтримується також вимогою композиційного синтаксису щодо того, що послідовність компонентів (частин) у межах речення має відповідати хронологічній послідовності описуваних подій. При зазначеному прочитанні речення-пункту 6.2. хронологія подій не порушується: у випадку неможливості вирішення спору шляхом переговорів *Сторони ... мають домовитися...* Ця умовно-наслідкова конструкція з прямою послідовністю компонентів аналогічна таким самим умовно-наслідковим конструкціям, що використані в багатьох інших реченнях-пунктах аналізованого договору.

На користь тлумачення, що домовленості про розгляд спору в третейському суді ще немає, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів, свідчить також наявність у реченні-пункті 6.2 обставини способу дії «керуючись ст. 5 Закону України про третейські суди». Якщо припустити, що доконаний факт домовленості про розгляд спору в третейському суді вже існує, то в пункті статті немає необхідності зазначати, чим керувалися при цьому сторони (при такому припущенні правило про послідовність у тексті хронологічно пов'язаних компонентів порушується ще раз). Наявність у п. 6.2 обставини способу дії «керуючись ст. 5 Закону України про третейські суди» свідчить про протилежне: доконаного факту домовленості про розгляд спору в третейському суді ще немає, але є домовленість про те, чим сторони мають керуватися у випадку, якщо вирішити спір шляхом переговорів буде неможливо. Композиційна вимога щодо послідовності в тексті хронологічно пов'язаних компонентів при цьому дотримується.

З урахуванням викладеного вище й виходячи з експертної презумпції, що аналізований текст не є аномальним, при відповіді на питання про лінгвістичне тлумачення граматичного значення дієслівної форми в тексті нормативно-правового документа є лінгвістичні підстави стверджувати: якщо одна з двох альтернативних версій тлумачення засвідчує, що аналізований текстовий фрагмент суперечить жанровим нормам граматичного оформлення тексту, а друга версія засвідчує його відповідність цим нормам, правильним є друге тлумачення. Отже, висловлення *Сторони ... домовляються* у статті 6.2 аналізованого тек-

сту договору означає, що на момент підписання договору домовленості про розгляд спору третейським суддею не існує, але сторони мають її досягти, якщо між ними виникне спір, який не вирішується шляхом переговорів.

Приклад 2. Описаний далі лінгво-правовий конфлікт пов'язаний з різночитаннями нормативно-правового тексту через нерозрізнення юридичного й неюридичного значень використаної в ньому дієслівної форми. Цей конфлікт відображає глибинну внутрішню суперечність між побутовою й правовою мовними картинками світу, що співіснують у мовній свідомості як автора, так і користувача нормативно-правового тексту. У цьому розумінні аналізований лінгво-правовий конфлікт є хрестоматійним.

Альтернативні тлумачення семантики дієслівної форми в дефініції: що таке прекурсор?

Необхідність проведення лінгвістичної експертизи була зумовлена правовим конфліктом, сторони якого відстоювали альтернативні версії інтерпретації дієслівної форми *використовуються*, ужитої в статті 1 «Визначення термінів» розділу 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»... у такому контексті:

«Прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин (далі — прекурсори) — речовини, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів».

Пошук відповіді на питання, винесені на розгляд експерта, передбачав оцінку істинності кожної з двох альтернативних версій прочитання наведеної дефініції, а саме:

Версія 1. Дієслово *використовуються* вжито в значенні невластивого теперішнього часу й позначає дію, яка збігається з моментом мовлення та охоплює обмежені відрізки часу до і після нього. У цьому випадку прочитання наведеної в Законі дефініції вказує на речовини, які *фактично використовуються, перебувають у процесі* виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Версія 2. Дієслово *використовуються* вжито в значенні потенційно-якісного теперішнього часу і позначає певну якісну характеристику, яка виявляється нерегулярно. У цьому випадку прочитання наведеної в Законі дефініції вказує на речовини, які *за своїми хімічними властивостями придатні й потенційно можуть використовуватися* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

У наведеному тексті дієслово *використовуються* вжито в граматичній формі теперішнього часу. Основою граматичної семантики дієслова теперішнього часу є віднесеність зазначеної дії до моменту мовлення¹⁹. З дієсловами теперішнього часу можуть поєднуватися лексичні конкретизатори граматичного значення теперішнього часу — прислівники й прислівникові звороти (*зараз, тепер, у цю хвилину* і т. ін.), актуалізуючи на лексичному рівні відповідне граматичне значення. Граматичне значення віднесеності дії до моменту мовлення закріплене в мові на системному рівні, воно є прямим граматичним значенням дієслівної форми теперішнього часу. Тому позначення дії, яка збігається в часі з моментом мовлення, є первинною граматичною функцією дієслівної форми теперішнього часу.

¹⁹ Русанівський В. М. Теперішній час // Українська мова. Енциклопедія.— 2-е вид. / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 681.

Оскільки момент мовлення може не повністю збігатися з актом конкретної дії, розрізняють власне-теперішній час (дія збігається з моментом мовлення й практично не виходить за межі цього моменту): *Я (само) читаю* і невласне-теперішній час (дія збігається з моментом мовлення й одночасно охоплює моменти, що передують мовленню і/або слідує за ним): *Я пишу роман* — дія охоплює обмежені відрізки часу до і після моменту мовлення; *Останнім часом я погано сплю* — дія повторюється протягом певного часу, включаючи момент мовлення, це так званий повторюваний теперішній час; *Земля обертається навколо Сонця* — крім моменту мовлення дія охоплює всі періоди часу до і після нього, це так званий постійний теперішній час. Власне-теперішній і невласне-теперішній час становлять два типи прямого, первинного використання дієслівних форм теперішнього часу²⁰, його змістове ядро. Виділяють ще ряд більш специфічних, периферійних типів прямого використання теперішнього часу, зокрема так званий потенційно-якісний теперішній час (*Він говорить німецькою* у значенні «уміє / здатний говорити», *календула використовується як лікарська рослина* у значенні «іноді використовується, може використовуватися, оскільки має певні терапевтичні властивості»). При такому вживанні форма теперішнього часу дієслова дає якісну характеристику, яка може виявлятися нерегулярно.

В українській мові ці та інші різновиди значення теперішнього часу дієслова звичайно розмежовуються за допомогою контексту, зокрема за допомогою лексичних конкретизаторів часу, наприклад: *Він тепер говорить німецькою*; *Цей картридж використовується не вперше*; *Я вже сплю* (пор. *Останнім часом я погано сплю*). Іноколи для розмежування семантичних різновидів теперішнього часу використовуються відмінні дієслівні лексеми (*Він швидко йде*, пор. *Він швидко ходить*).

Дієслівні форми теперішнього часу (так само, як і інші граматичні форми повнозначних слів) можуть уживатися в мові не лише в своєму первинному значенні. У ряді випадків такі форми дієслова виконують вторинні функції, які різною мірою віддалені від первинного граматичного значення. У цьому випадку йдеться про непряме, переносне вживання дієслівних форм теперішнього часу, зокрема для позначення подій у майбутньому (*Завтра я повертаюся додому*) або в минулому (*Повертаюся я вчора з роботи і бачу...*).

На вживання дієслівних часових форм істотні обмеження накладають дискурсивні особливості тексту. Саме віднесеність тексту до певного дискурсу й відповідні дискурсивні практики є підставою для інтерпретації значення вжитої в цьому тексті дієслівної форми. Зокрема, визначальною дискурсивною ознакою мови нормативно-правових документів, до яких належить текст закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», є конкретність і однозначність. Жанрова належність текстів нормативно-правових документів не передбачає вживання часових форм у переносному значенні. При використанні дієслівних форм теперішнього часу в їх прямому значенні в нормативно-правових документах пріоритетними є значення власне-теперішнього й невласне-теперішнього часу, які дозволяють точніше співвіднести дію з моментом мовлення. За необхідності потенційна неоднозначність часової форми усувається введенням у текст додаткових лексичних конкретизаторів часу (*набуває чинності з моменту оприлюднення, звільняються від сплати податків до 2015 року*).

²⁰ Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті.— К., 1988.— С. 92–93.

Для оцінки істинності кожної з наведених вище інтерпретацій важливі наявність або відсутність контекстуальних, зокрема лексичних, конкретизаторів значення дієслова *використовуються*. Оскільки в дефініції, наведеній у законі України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», таких конкретизаторів немає, то для експертної інтерпретації значення дієслова *використовуються* в зазначеному контексті має бути застосований метод дискурсивного аналізу.

Значення невласне-теперішнього часу (версія 1) і значення потенційно-якісного теперішнього часу (версія 2) являють собою різновиди прямого використання дієслівних форм теперішнього часу. Однак дискурсивні реалізації цих значень засвідчують виразні функціональні відмінності. Так, значення невласне-теперішнього часу (прочитання 1) становить для дієслів теперішнього часу змістове ядро, тоді як значення потенційно-якісного теперішнього часу (прочитання 2) є для зазначених дієслів периферійним і наближається до переносних типів значень. З урахуванням, по-перше, належності тексту закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» до нормативно-правових документів і, по-друге, периферійного статусу потенційно-якісного теперішнього часу та його наближення до переносних типів значень, слід констатувати, що реалізація значення потенційно-якісного теперішнього часу (прочитання 2) в аналізованому тексті Закону є менш очікуваною. Для з'ясування дискурсивних можливостей реалізації аналізованих значень дієслова *використовуються* в дефініції прекурсорів необхідно проаналізувати всі аналогічні вживання цього дієслова в тексті закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори». Методом суцільної вибірки в досліджуваному тексті виявлено 11 слівформ *використовуються* в граматичній формі теперішнього часу.

У 10-ти з 11-ти виявлених слововживань дієслова *використовуються* його значення конкретизується засобами контексту.

У 4-х слововживаннях аналізоване дієслово позначає дію, яка збігається з моментом мовлення й охоплює обмежені відрізки часу до і після нього, тобто реалізує значення невласне-теперішнього часу (аналогічне до значення цього дієслова, що відповідає першій версії прочитання дефініції):

1. «Спеціально уповноважений орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я в межах своїх повноважень: ... здійснює в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, обстеження складських, торговельних та інших приміщень, що знаходяться у користуванні юридичної особи та які *використовуються* у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (ст. 5);

2. «Знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, інструментів або обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (ст. 30, ініціальна частина);

3. «Знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, інструментів або обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, подальше використання яких визнано недоцільним, здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» (ст. 30);

4. «Юридичні особи (...) зобов'язані подавати до спеціально уповноваженого органу виконавчої влади (...) щорічні звіти про діяльність із зазначенням відповідно кількості вирощених і перероблених рослин, включених до Переліку, кількості наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що виробляються, виготовляються, ввозяться на територію України, вивозяться з території України, реалізуються чи *використовуються*, а також про кількість запасів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів станом на 31 грудня звітного року».

У шести з 11-ти виявлених слововживань дієслова *використовуються* його значення конкретизується контекстом і є відмінним як від прочитання 1, так і від

прочитання 2, які є предметом цієї експертизи. Тут маємо справу з реалізацією перформативного значення дієслова *використовуються*. Перформативна дія — це дія-волевиявлення, яка містить модальний компонент. Модальний компонент перформативного значення (*мають використовуватися*) у цих фрагментах не представлений на лексичному рівні, але легко відновлюється з контексту. Дієслова з перформативним значенням є характерною ознакою жанру нормативно-правових документів, оскільки констатація волевиявлення є для цих текстів головним комунікативним завданням. Перформативні слововживання дієслова *використовуються* фігурують у таких фрагментах тексту Закону:

1. (Стаття 7 — 2 слововживання): «Кабінет Міністрів України встановлює Перелік інструментів та обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та підлягають контролю, і Правила розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, розподілу, перевезення, пересилання, придбання, реалізації (відпуску), ввезення на територію України, вивезення з території України, використання та знищення інструментів та обладнання, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та підлягають контролю»;

2. (Стаття 16): «Розроблення нових наркотичних засобів або психотропних речовин здійснюється згідно із законодавством про лікарські засоби. Нові наркотичні засоби або психотропні речовини в медичній практиці *використовуються* за умови їх державної реєстрації та здійснення клінічних досліджень, проведених згідно із законодавством про лікарські засоби»;

3. (Стаття 23–3 слововживання): «У ветеринарній медицині наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори *використовуються* згідно з Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що *використовуються* у ветеринарній медицині, затвердженим Кабінетом Міністрів України за поданням спеціального уповноваженого органу виконавчої влади у сфері охорони здоров'я. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що *використовуються* у ветеринарній медицині, підлягає оприлюдненню».

Жодне зі слововживань дієслова *використовуються*, значення яких конкретизується засобами контексту, не виступає в значенні, що відповідає другому прочитанню дефініції.

В одному з 11-ти виявлених слововживань дієслова *використовуються* його значення не конкретизується засобами контексту. Це контраверсійне слововживання в дефініції прекурсорів.

У текстах, які належать до жанру нормативно-правових документів, послідовно реалізується принцип лексичної та граматичної однорідності тексту. Відповідно до цього принципу те саме слово й та сама граматична форма не можуть уживатися в межах одного тексту в різних значеннях без експліцитно представлених у тексті лексичних конкретизаторів такого значення.

Дієслово *використовуються* в тексті закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» послідовно вживається в значенні невластиве-теперішнього часу й позначає дію, яка збігається з моментом мовлення й охоплює певні відрізки часу до і після нього. Випадків уживання дієслова *використовуються* в значенні потенційно-якісного теперішнього часу, яке містить імпліцитний модальний компонент *можуть використовуватися* і позначає якісну характеристику, яка виявляється нерегулярно, в тексті закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» не виявлено.

Водночас у тексті аналізованого закону виявлено три випадки вживання словосполучень з дієсловом *використовувати(ся)* у перформативному значенні, з відмінною від нейтральної модальністю:

1. «У медичній практиці *можуть використовуватися* наркотичні засоби, психотропні речовини, включені до таблиць II і III Переліку, та прекурсори, включені до таблиці IV Переліку» (ст. 21).

2. «Юридичні особи *можуть придбавати та використовувати* у власному виробництві прекурсори, включені до таблиці IV Переліку, за наявності в них ліцензії на цей вид діяльності» (ст. 29).

3. «Юридичним особам *не дозволяється придбавати, зберігати та використовувати* у власному виробництві прекурсори, включені до таблиці IV Переліку, в обсягах, що перевищують їх виробничі потреби» (ст. 29).

У кожному з цих випадків модальне значення, відмінне від нейтрального (*мають*) підкріплюється додатковими лексичними конкретизаторами — модальними дієсловами *можуть, не дозволяється*. Це ілюструє дотримання принципу граматичної і лексичної однорідності нормативно-правового тексту — обов'язкову експлікацію в тексті додаткових семантичних компонентів, які вирізняють у тексті аналогічні слововживання.

З урахуванням жанрової належності тексту й виходячи з експертної презумпції, що текст не є аномальним, маємо лінгвістичні підстави інтерпретувати дієслово *використовуються* у визначенні прекурсорів як аналогічне чотирьом іншим неперформативним уживанням цього дієслова в тексті Закону, значення яких конкретизується контекстом і не містить імплікованих модальних нашарувань. Це дає лінгвістичні підстави тлумачити зміст дефініції «прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин — речовини, які *використовуються* для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (ст. 1 закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори») як позначення речовин, які перебувають у процесі використання (фактично використовуються) для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин.

Приклад 3. У ході лінгвістичного аналізу нормативно-правового тексту, за умови доведення лінгвістичної безпідставності кожної з альтернативних версій його тлумачення, вихідна експертна презумпція тексту як такого, що не є аномальним, може бути спростована. При цьому аналізований текст із правового погляду був і залишається легітимним, оскільки він набрав законної чинності й використовується в правовому полі для регулювання суспільних відносин. Цей текст так чи інакше інтерпретується користувачами й може провокувати контрарверсійні тлумачення, які призводять до правових конфліктів. Завданням лінгвістичної експертизи в такому випадку може бути лінгвоправова «легітимізація» однієї з альтернативних версій прочитання з опорою на загальні психолінгвістичні закономірності сприйняття мовленнєвого матеріалу, які зазвичай дають змогу спрогнозувати першосприйняття тексту попри його формально-лінгвістичну аномальність²¹. На думку Б. С. Мучника, який розробляє психологічний напрям у стилістиці тексту, первісне сприйняття тексту відбувається зазвичай мимохіть, отже, слова поєднуються в свідомості читача незалежно від його намірів. Кінцеве ж сприйняття тексту встановлюється на підставі певних роздумів читача, порівняння можливих імовірностей при виборі як більш вірогідного того чи іншого варіанта поєднання слів²². Але читач удасться до повторного переосмислення тексту лише якщо сам текст містить вказівку (підказку), що первісне сприйняття було помилковим, або, за визначенням Б. С. Мучника,

²¹ Деякі психолінгвістичні закономірності першосприйняття тексту описано й проілюстровано в кн.: Мучник Б. С. Основы стилистики и редактирования. — Ростов н/Д., 1997. — 478 с.

²² Там же. — С. 6.

якщо текст містить «сигнал помилки». Якщо ж «сигналу помилки» в тексті немає, ніщо не спонукає читача до того, щоб узяти під сумнів своє первісне спонтанне сприйняття²³. Згідно з нормами практичної стилістики, коректний з погляду мовного оформлення текст має бути орієнтований саме на першосприйняття: якщо для правильної інтерпретації думки автора читач змушений повертатися назад і переосмислювати вже прочитане в пошуках інших змістових і граматичних зв'язків, такий текст не може бути визнаний стилістично коректним. «Стилістичну правильність або помилковість речення, у якому не виключаються помилковий змістовий зв'язок слів та інші помилки при узгодженні, необхідно встановлювати виключно за первісним сприйняттям. Якщо при першосприйнятті речення виникає помилковий змістовий зв'язок слів, то це означає, що речення містить стилістичну помилку й має бути виправлене. ... Те, що читач урешті-решт знаходить правильний зміст, не може бути підставою для того, щоб визнати речення стилістично правильним»²⁴. Такий підхід видається виправданим насамперед для формалізованих офіційних текстів, визначальними стильовими ознаками яких є чіткість, ясність та однозначність. На відміну від інших функціональних різновидів мовлення, у яких важливими засобами досягнення комунікативної мети є варіативність інтерпретацій, неоднозначність, мовна гра, нормативно-правовий текст для суб'єкта мовлення є лише засобом матеріалізації правових понять і відношень для максимально точного їх донесення до адресата. Тому такий текст не передбачає поглибленого декодування й повторного переосмислення вже прочитаного в пошуках більш вірогідних змістових і граматичних зв'язків. Навіть якщо стилістичні норми при конструюванні тексту було порушено, загальні психолінгвістичні закономірності роблять первісне сприйняття такого тексту прогнозованим, а отже, зумовлюють лінгвістичне «право» читача на те чи інше його прочитання. Юридична легітимність цього нормативно-правового тексту закріплює за читачем таке право. З урахуванням зазначеного при експертній оцінці аномального з погляду мовного оформлення нормативно-правового тексту лінгвоправова легітимізація однієї з версій його тлумачення може мати лінгвістичні підстави. З лінгвістичного погляду передумовою такої легітимізації має стати його першосприйняття, яке зазвичай є передбачуваним і прогнозованим з урахуванням загальних психолінгвістичних закономірностей сприйняття тексту.

Проілюструємо це на прикладі ще однієї лінгвістичної експертизи.

Альтернативна інтерпретація граматичного зв'язку синтаксичного компонента простого ускладненого речення: що робити нотаріусу? Причиною цього лінгвоправового конфлікту стали різночитання статті 3 «Порядок здійснення відмітки про перехід права власності на земельну ділянку», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів № 439 від 6 травня 2009 року «Про деякі питання посвідчення права власності на земельну ділянку»:

«Нотаріус у разі посвідчення цивільно-правового договору про відчуження земельної ділянки, видачі свідоцтва про право на спадщину на земельну ділянку, а також вилучення державного акта у передбачених законом випадках із своїх справ *за наявності витягу з Поземельної книги* проставляє на державному акті відмітку про перехід права власності на земельну ділянку такого змісту: ...».

²³ Пор.: «На виставці експонувалося декілька хатинок гуцульських чабанів, привезених із Закарпаття в розібраному вигляді» — текст містить очевидний логічний сигнал помилки першосприйняття; «На виставці експонувалося знаряддя праці, використовувані в XVI ст. ремісниками Наддніпрянщини, які потрапили в Україну з Туреччини» — текст не містить логічного сигналу помилки (якщо мається на увазі, що в Україну потрапили знаряддя, а не ремісники) або цей сигнал для читача не є очевидним.

²⁴ Мучник Б. С. Знач. праця.— С. 7.

Пресупозиція питання, винесеного на експертизу, вказувала на існування альтернативних версій граматичного зв'язку висловлення *за наявності витягу з Поземельної книги* в зазначеному контексті: 1) цей зв'язок поширюється на всі три попередні обставини умови, об'єднані спільним лексичним компонентом у *разі*; 2) цей зв'язок поширюється лише на останню з трьох зазначених обставин. На підтримку першої версії необхідні були формальні аргументи в тексті, які б підтверджували граматичну залежність обставини *за наявності витягу з Поземельної книги* від дієслова-присудка *проставляє*. На підтримку другої версії необхідні були формальні аргументи на користь граматичної залежності висловлення *за наявності витягу з Поземельної книги* від віддієслівного іменника *вилучення*. Відсутність формальних аргументів на користь кожної з цих версій фактично підтримує другу версію, оскільки при першосприйнятті цього тексту граматичний зв'язок *вилучення ... за наявності витягу* реалізується, а отже, й закріплюється в свідомості читача раніше.

На підставі аналізу альтернативних версій зазначеного граматичного зв'язку експертну презумпцію, що аналізований текст не є аномальним і його мовне оформлення відповідає жанровим вимогам, було спростовано. Однак композиційне й пунктуаційне оформлення тексту статті, зокрема відсутність розділового знака перед висловленням *за наявності витягу з Поземельної книги*, при першосприйнятті тексту обмежує граматичний зв'язок цього висловлення найближчим у передтексті потенційно можливим претендентом на заповнення валентної позиції граматично пов'язаного опорного слова²⁵. У передтексті висловлення *за наявності витягу з Поземельної книги* таким потенційно можливим граматичним претендентом є іменник *вилучення*. Синтаксична аномальність такого зв'язку — невідповідність між послідовністю компонентів у реченні й хронологічною послідовністю описуваних подій (в умовно-наслідковій конструкції наслідок має передувати умові), невинуватий текстовий розрив між граматично пов'язаними компонентами та ін. — виявляється лише при повторному, металінгвістичному переосмисленні тексту.

Таким чином, об'єктивність висновку лінгвістичної експертизи підтримується з лінгвістичного боку опорою на першосприйняття тексту, яке за приписами практичної стилістики має відповідати задуму автора, а з юридичного боку — дотриманням принципу правової визначеності нормативно-правового тексту. Пропонований підхід дає підстави для лінгвоправової легітимізації однієї з версій тлумачення навіть за умови формально-лінгвістичної аномальності аналізованого тексту.

У сучасному мовознавстві вплив прикладної лінгвістики на лінгвістичну теорію стає дедалі відчутнішим. В. А. Звегінцев, аналізуючи роль прикладної лінгвістики в теорії мовознавства, зазначав: «... прикладна лінгвістика є тим емпіричним полігоном, де проходять випробування як окремі гіпотези, так і глобальні теоретичні побудови. ... результати, отримувані в ході таких випробувань, становлять цінність не лише для прикладної лінгвістики, а й для лінгвістики в цілому. Це означає, що прикладній лінгвістиці не можна відмовити в праві голосу при розв'язанні загальнотеоретичних питань лінгвістики»²⁶. Таким емпіричним полігоном для багатьох мовознавчих дисциплін ставала юрислінгвістична експертиза конфліктного тексту, яка вимагає вищого ступеня об'єктивності теоретичних пояснень, більшої формалізації метамови теоретичної

²⁵ Див.: Мучник Б. С. Знач. праця.— С. 175–224.

²⁶ Звегінцев В. А. Мысли о лингвистике.— М., 1996.— С. 222.

лінгвістики, і висуває свої, підвищені вимоги до можливості верифікації лінгвістичних теорій.

Аналіз конфліктних текстів в особливому ракурсі висвітлює процеси текстотворення й текстосприйняття. При цьому актуалізуються як внутрішні суперечності кожного з цих процесів²⁷, так і протиріччя, пов'язані з когнітивними відмінностями між мовно-мисленневою діяльністю при створенні й декодуванні тексту; між мовною та комунікативною компетенцією автора тексту і його адресата, правника й пересічного носія мови. Лінгвістична експертиза, яка, спираючись на систему комунікативних норм і приписів різного порядку, переносить лінгвістичний аналіз тексту в юридичну площину, є одним із напрямів соціонормативної мовної діяльності, спрямованої на екстремальні вияви функціонування тексту в суспільстві.

L. V. AZHNIUK

FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATION: STATUS AND METHODOLOGICAL PRESUMPTIONS

Forensic linguistic examination of a conflict text is being interpreted as a manifestation of socionormative language activity. In its evaluation of particular speech acts (facts, manifestations) forensic linguistic examination relies on the theoretical linguistics knowledge about the language structure and functioning, but can not be confined to this knowledge as it needs the support of the system of a variety of communicative norms and prescriptions. A number methodological principles of the forensic linguistic examination are formulated. The approaches discussed are illustrated by the examples of practical examination of the normative legal texts that were behind concrete legal conflicts.

Key words: forensic linguistic examination, juridical linguistics, juridization of speech, communicative norm, normative legal text, grammatical ambiguity.

²⁷ Про функціонування тексту в соціумі та внутрішні протиріччя процесу текстотворення див.: Радзівєвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту.— К., 2010.— С. 244–461.